

JAKOB KENTS KÕRVEMAA UURIJANA

M. PÜRGLA

Põhja-Eestis on loodusmaastikku säilinud kõige enam Kõrvemaal ja Alutagusel. Kõrvemaa paikneb Harju, Rapla, Paide ja Rakvere rajooni piirilal ning hõlmab umbes 2200 km² (Varep, 1969). Suuremalt osalt kujutab ta endast soostunud tasandikku, mida läbivad otsmoreenid ning vallseljakud (Paunküla, Voose ja mitmed teised mäed). Rohkete mandrijää servakuuhjatiste vahel leidub arvukalt järvi, eriti Aegviidu, Paunküla ja Viitna ümbruses. Kõrvemaad veestavad Jägala, Soodla, Valge- ja Loobu jõgi ning Pirita, Keila ja Pärnu jõe ülemjooks. Enamiku pindalast võtavad enda alla metsad ja sood (Epu-Kakerdi soostik, Koitjärve raba, Pususoo jmt.). See metsarikas ala (fotod 1–4) on hõredasti asustatud: ainus suurem keskus on Aegviidu alev.

1971. aastal asutati Kõrvemaa maastikukaitseala, mis hõlmab Aegviidust lõunas olevaid metsi, Jägala jõe ülemjooksul paikneva soostiku, A. H. Tammsaare sünnipaiga ja endise Aegviidu–Nelijärve maastikukaitseala. Kõnesolev kaitseala (217 km²) on kujunenud väga populaarseks matkade ja ekskursioonide sihtkohaks, kus igal aastal käib tuhandeid külastajaid (Kaasik, 1978).

Kõrvemaa nime tõi eesti geograafiasse Lehtse lähedalt pärit olev pedagoog ja geograaf Jakob Kents (1883–1947). Juba noorpõlvest peale oli J. Kentsi huvitanud Kõrvemaa omapärane loodus ning rahvastik. Kasvanud üles Jäneda lähedal, otse Kõrvemaa piiril, pühendus ta paljude aastate vältel selle omapärase maastiku uurimisele. Teadlasena ongi J. Kents tuntud eelkõige kui Kõrvemaa-uuriija, esimene, kes piiritles Kõrvemaad kui maastikulist üksust. Peamiselt tema uurimuste kaudu ongi Kõrvemaa nimetus eesti geograafias kasutusele tulnud.

J. Kentsi artiklid Kõrvemaa kohta

Esimese artikli Kõrvemaa kohta avaldas J. Kents ajakirjas “Kodu” 1913. aastal (Kents, 1913). Artikkel kannab pealkirja “Eestimaa Schweitsis” ning selles käsitletakse Aegviidu ümbruse vallseljakuid ning järvi, ühtlasi aga ka kõrve

elanike elutingimusi ning siinseid kohanimedid. Seega tõstatuvad juba selles esimeses populaarses kirjutises küsimused, mille vastu J. Kents järgnevate aastakümnete vältel pidevalt huvi tundis.

Järgnevalt ilmusid J. Kentsi sulest 1918. a. M. Kampmanni koostatud lugemiku "Eesti kodumaa" esimeses osas artiklid "Aegviidu ja Nelijärve mäed" (Kents, 1918a) ning "Kõrve loodus ja rahvas" (Kents, 1918b). Mõlemad artiklid ilmusid ka kõnesoleva lugemiku teises trüki 1921. a.

Artikkel "Aegviidu ja Nelijärve mäed" pakub meile faktiderikka kirjelduse Aegviidu ümbruse loodusest. Autor nimetab Aegviidu ümbrust Järvamaa Šveitsiks. Selle nime on koht tõesti ära teeninud, sest kedagi ei suuda külmaks jätta Aegviidu ümbruse looduse mitmekesisus ja kaunid vaatepildid. Aegviidu on olnud alati Tallinna rahvale armastatud suvituskohaks. Linnainimene leiab siin igal sammul midagi kordumatult ilusat. Liivakünkad ja -seljakud vahelduvad orgude, järsakute ning soodega. Ümbruskonna järved on J. Kentsi järgi osa sellest järvede vööndist, mis algab endises Haljala kihelkonnas Viitna järvedega ja kirdest edela poole minnes lõpeb Pärnu madalikul Lavassaare, Ermistu ja Tõhela järvedega. Mitmed fotod illustreerivad siinsete järvede kirjeldust. Nikerjärve kallastelt algab järsk seljak – Nelijärve mägi, mis on kaetud tiheda metsaga. Peale kuuskede ja mändide, kaskede ja haabade kasvab seal ka sarapuupõõsaid ja noori tammesid. Vahejärve kohal on mägi veelgi järsem ja kõrgem. Urbukse järvest idas hargneb seljak neljaks. See on Nelijärve mäesõlm. Ühelt siinselt seljakult paistavad igast neljast küljest korraga järved kätte. Ilusa Urbukse järve vastas asub Purgatsi järv, teised kaks on väikesed soojärvekesed. Kitsas katuseharja-taoline seljak lahutab Urbukse järve Sisalikujärvest. Aegviidu mägede ja järvede kordumatu ilu kutsub siia palju külastajaid, kes lahku-des viivad kaasa meeldejäädav mällestused.

Artiklis "Kõrve loodus ja rahvas" (Kents, 1918b) selgitab autor kõigepealt "kõrve" mõistet. Ta kirjutab: "Kõrveks nimetatakse Tallinnamaal üksikuid inimeste asupaikasid soode, rabade ja metsade keskel. Sõna "kõrve" on juba vanast ajast rahvasuus tuttav. "Kalevipojast" loeme: "Seal tuli hulka huntisida, kari kõrve kutsikuida." Nii tähendab "kõrve" rahvaluuleski tühja paika, metsa, huntide ja teiste metsloomade asupaika." (Kents, 1918b, lk. 128.) Edasi kirjutab ta: "Kui metsade ja soode rohkusega kõrve nimetust ühendada, siis saaksime laialise kõrvevöö, mille piiridesse kuuluksid mitmed vallad ja külad Kadrina, Kuusalu, Ambla, Harju-Jaani, Kose, Türi, Juuru jne. kihelkondadest ja pea terve Järva-Madise kihelkond." (Samas, lk. 129.) Sellega annab J. Kents esmakordselt nn. "kõrvevöö" piiride skitseeringu, millest kasvab välja hilisemate uurimuste tulemusena Kõrvemaa maastikulise üksuse piiritlemine.

Kõige tüüpilisemal kujul esineb kõrvemaastik J. Kentsi arvates Ambla kihelkonna põhjapoolses osas – Lehtse- ja Pruunakõrve ümbruses. See ümbrus erineb täiesti muust maailmast oma mitmekesise looduse poolest. Isegi majanduslikud tingimused on siin teistsugused. Sellepärast eraldavad ka kõrve-elanikud endid välismaast sellega, et endid kõrverahvaks ja oma asupaika kõrveks või ka kõrvenurgaks nimetavad. Seda omapärast paikkonda iseloomustab autor järgmiselt:

Maastik Kõrvemaal Aegviidust põhja pool. I. Kala.

Vahejärv Aegviidu-Nelijärvel. I. Kala.

“Lehtse- ja Pruunakõrvet ümbritsevad läbipääsmatud sood ja metsapadrikud, rabad ja metsad. Kõrve tähtsamaks geograafiliseks ja majanduslikuks kohaks on Aegviidu. Kõrve pered asuvad peaaegu poolringis Aegviidu ümber.” Ja edasi: “Omapärase ilme annavad Lehtse- ja Pruunakõrvele kõrged mäeseljandikud sügavate orgudega, järvedega ja soomülgastega. Järvesid on kõrves üle kolmekümne. Kõige omapärasemat ja kaunimat looduseilu pilti kõrves ja vast ka tervel Eestimaal pakub meile Jussi järvestik ja Järvemäed Pruunakõrves, Koonukõrve, Vahtriku ja Jussi perede vahel.” (Kents, 1918b, lk. 131.)

Artiklis kirjeldab J. Kents teerada, mis viib Kõverjärvest Must- ja sealt Pikkjärve äärde. Kirjeldust illustreerivad nimetatud järvede fotod. Üle Pikkjärve näeme veel teist pikergust järve soo sees – Peenjärve. Koonukõrve järvedest on kaunim Ännijärv, ajalooliste mälestuste poolest tähtsaim aga Venejärv. Aegviidust Jänedä poole minnes kohtame terve rea järvesid ja mägesid – need on Nelijärve mäed ja järved.

“Kõrves on põlluharimine viletsal järjel” – sellise järelduseni jõuab autor. “Ka kliimaolud ei soodusta põllumehe tegevust. Kerge liivane pind, mis vaheldub kruusaka ja savika mullaga, on väga vastuvõtlik ilmamuutustele. Paremal järjel on karjakasvatus, millega kõrverahvas juba ammu on tegelenud.” (Kents, 1918b, lk. 136–137.)

Artikli lõpuosas annab autor ülevaate kõrve majanduslikest tingimustest ja haridusoludest, mis just kõige paremad ei ole. Lõpuks ei jää mainimata ka kõrverahva iseloom, milles paistab silma lihtsus riietes ja kogu olemises, tagasihoidlikkus, vanadest tavadest kinnipidamine, omaette olemine, vähene kõneand, vaikus ning vähene suhtlemine teistega.

18. ja 19. märtsil 1940 Tartus Neljandal Eesti loodusteadlastepäeval esines J. Kents ettekandega Kõrvemaa kohta (Kents, 1940). Selles selgitas ta Kõrvemaa asendit ja piire ning andis Kõrvemaa maastikulise iseloomustuse. Ettekanne algab sõnadega: “Põhja-Eesti maastikuliste ühikute sarjas on Kõrvemaa omapärase ilmega maa-alaks. Muust ümbruse alast on ta paiguti üsna markantselt erinev.” Ettekandes viib J. Kents lõpule Kõrvemaa piiritlemise, öeldes, et Kõrvemaa haarab endasse osa loodepoolsest Virumaast, Järvamaa läänepoolse osa ning osa Ida-Harjumaast. Järgneb üksikasjalik loetelu, millised kihelkonnad ja vallad kuuluvad Kõrvemaasse. Kihelkondadest on nimetatud Kadrina loodepoolseid, Ambla põhjapoolseid, Järva-Madise, Anna lääne- ja loodepoolseid, Kose ja Harju-Jaani idapoolseid ning Kuusalu kihelkonna lõunapoolseid hõredasti asustatud servaalasid. Valdadest kuuluvad Kõrvemaasse Vohnja, Lehtse, Albu, Ravila ja Anija vald ning suuremad või väiksemad osad Aaspere, Undla, Ambla, Võhmata, Paide, Kõue, Jõelähtme, Kuusalu, Kolga, Kõnnu ja Palmse vallast. See loetelu on J. Kentsi pikaajaliste uurimiste tulemus ja sellega lõpetas ta Kõrvemaa piiritlemise.

Idas ja lõunas langeb Kõrvemaa piir üldjoontes ühte Põhja-Eesti jääpaisjärve ulatusega ja on seetõttu hästi ilmekalt eraldatav. Seda ei saa öelda lääne- ja põhjapiiri kohta, kuid ka seal erineb Kõrvemaa tunduvalt teda ümbritsevatest aladest. Ühel pool on suhteliselt tihedasti asustatud Põhja-Eesti lavamaa

rohke põllumaa, väikeste metsasalude, niitude, elamute ja muude hoonetega, teisel pool aga, nii kaugel, kui silm ulatub, sinavad silmapiiril metsad.

Pinnamoelt meenutab Kõrvemaa J. Kentsi järgi lamedat, veidi längus liuda, mille servaalad tõusevad 4–10 m keskosast kõrgemale. Absoluutne kõrgus ulatub 60–80 m ü.m. Maapind madaldub vähe märgatavalt läände ja loodesse. Madalaim on Jägala jõe ümbrus Kõrvemaa lääne- ja loodepiiril. Siin Jägala jõe keskjooksul, Ruu kõrves, on absoluutne kõrgus umbes 38 m ü.m. Suurim absoluutne kõrgus on Kõrvemaa idaosas, Vohnja Metsaküla seljakul – 112 m. Kõrgemaid paiku on veel Aegviidust lõuna pool Mägede külas (106 m) ning Kreo ja Vetla vahel (100 m).

Kõrvemaa pinnavormidest on sagedasemad vallseljakud ning mitmesuguse kuju ja suurusega künkad, kühmud ja künnised. Kohati on nad koondunud miniatuurseiks “mäestikeks”, kus kõrgendike vahelistes lohkudes ja orgudes asuvad väikesed järved. Pinnavormide relatiivne kõrgus on 20–30 m ümber, mõnes kohas ka üle 40 m (Punamäed Jäneda kõrves jm.). Tekkelt on need pinnavormid mandrijää servamoodustised. Kõrvemaa lõunaosas kerkivad soode ja rabade rüpest väikevoorte-kujulised kõrgendikud.

Võrreldes muude Põhja-Eesti aladega, on Kõrvemaal palju väikesi soo- ja rabajärvi. Suurimaks on Ohepalu Suurjärv (83 ha), Jussi Suurjärv, Kiruverve ja Selijärv on 20 ha suurused. Suurem osa järvedest on üpris sügavad. Näiteks on Aegviidu turismibaasi juures oleva 4,5 ha suuruse Purgatsi järve suurim sügavus 12,5 m, keskmine sügavus 5,3 m.

Mägede mõhnastik. I. Kala.

4. foto. Vaade Kõrvemaal metsadele Valgehobuse mäelt Mägede mõnustikus.
I. Kala

J. Kentsi arvates eelistavad kohalikud elanikud kõrvemetsa puid tarbe- ja ehituspuiduna nn. välimaa metsade puudele. Hõre on Kõrvemaal inimasustus ja teestik. Pered paiknevad tavaliselt üksteisest kilomeetrite kaugusel kõrgemates kohtades. Ka inimeste, eriti põliste kõrveala elanike töödes ja tegemistes on palju omapäraseid ja sageli ka ürgse ilmega jooni. "Mainitud maastikuliste elementide erinevus ja omapärasus on selleks küllalt küündiv, et seda aia võib täie õigusega vaadelda kui erilist ja omaette tervikulist paigastikku teiste Põhja-Eesti paigastikkude sarjas," märgib autor kokkuvõttes (Kents, 1940, lk. 37).

Ettekande lõpus peatub J. Kents Kõrvemaal nime küsimusel. Ta mainib, et sõnal "kõrb" on eesti keeles kaks tähendust: 1) kõrb – põline suur mets, laas ja 2) kõrb – liiva-, kalju-, jääkõrb. Keeleuurijate andmeil on sõna "kõrb" eesti keeles esimeses tähenduses ürgsem kui teises tähenduses. Kõrb teises tähenduses on meil kodunenud hilisemal ajal, peamiselt piibli keele mõjul. Ettekande lõpeb autori järeldusega, et "Kõrvemaal esinevad kõrve-nimelised kohad on kõik kahtlemata tekkinud "kõrb, kõrve" = "põline suur mets, laas" tähendusest" (Kents, 1940, lk. 38).

Kõrvemaa käsitus J. Kentsi õpikutes

J. Kentsi esimene õpik "Eestimaa geograafia" ilmus 1921. aastal (Kents, 1921). Kõrvemaa nimetust seal veel ei kasutatud, kuid metsarikaste kohtade loetelus leiab Alutaguse järel märkimist *Kõrvemaastik* (sammas, lk. 48). On antud ka Kõrvemaastiku kui maastikulise üksuse kõige üldisem asetus Eestimaal – loodepoolne Virumaa, põhjapoolne Järvamaa ja kagupoolne Harjumaa (Põhja-Eesti järvedevöö). Täpsem kirjeldus selle eriilmelise maastiku kohta puudub. Asustusega seoses kirjutab õpiku autor, et seal on enamasti üksiktalud või kahe-kolmetalulised rühmad, mis üksteisest 2 kuni 3 km eemal. Sageli puudub neil üksiktaludel küla nimigi. Järvas, Virus ja Harjus nimetatakse neid kõrvetaludeks (sammas, lk. 110).

1928. aastal ilmus kõnesolevast õpikust teine, täiesti ümbertöötatud ja täiendatud trükk (Kents, 1928). Mõeldud oli see maateaduseõpik keskkoolide III klassidele. Selles leiab Kõrvemaastik käsitlemist Põhja-Eesti metsarikka paikkonna näitena. Ka suuremad sood ja rabad asuvad Alutaguses ja Kõrvemaastikus (Kõnnu soo, Koitjärve raba, Rekka soo jt.). Regionaalses ülevaates on Järvamaa kirjelduses öeldud: "Eriti tihedasti on vallseljakuid ja kuplistikke Koonukõrve ja Aegviidu – Jäneda ümbruses. Nende vahel lohkudes on palju väikesi umbjärvi ja laukaid. Oma järskude nõlvadega ja 20–40 m relatiivse kõrgusega annavad need seljastikud ja kuplistikud maastikule mägise ilme (Punamäe mäed Jäneda soos on 38 m relatiivse kõrgusega)." Loetust nähtub, et on kirjeldatud Kõrvemaastiku üldist pinnaehitust, seda nime konkreetselt kasutamata. Aegviidu kohta aga märgitakse, et see "asub Kõrvemaastiku põhjaosas" (sammas, lk. 169).

Kõnesolevas õpikus on Eesti maastikulised ühikud antud juba prof. J. G. Granö järgi, milles esmakordselt kasutatakse nimetust *Kõrvemaa*: "Põhja-Eesti üheks paigastikuks on Kõrvemaa – looklevate jõgede ja väikejärvede ning metsade ja rabade maastikud Harjumaa ida-, Järvamaa lääne-, Virumaa loode- ning Läänemaa kaguosas." (Kents, 1928, lk. 196.)

Kolmandas trükis ilmus vaadeldav õpik 1936. aastal (Kents, 1936). Selles leiame Kõrvemaa nime kolme maakonna – Harju-, Viru- ja Järvamaa kirjeldustes. "Laialisi metsi ja soid, kus hajali laikudena väikepõllud, leidub Harjumaa kagu-, ida- ja kirdeosas Järva- ja Virumaa rajal. See ala kuulub Kesk-Eesti suurrabade, -soode ja -metsade vöötmesse. Ühes loodepoolse Järva- ja Virumaa osaga moodustab see ala eriilmelise maastiku, mis tuntud Kõrvemaa nime all." (Sammas, lk. 191.)

Hiljem ilmunud J. Kentsi Eesti geograafia õpikud olid mitmeti täiendatud ja sisutihedamaks muudetud. Nii leiame 1942. aastal ilmunud õpikus (Kents, 1942) Kõrvemaa üksikasjalise kirjelduse koos vastava viitega õpikus leiduvale Eesti paigastikkude kaardile. Õpikust loeme: "Pinnamoelt on Kõrvemaa tasandik, mis tõuseb pikkamisi kagu suunas Pandivere kõrgustiku poole. Põhjaosas võib kohata vallseljakute vahelistes orgudes kauneid järvi (Aegviidu Jäneda, Koonukõrve-Koitjärve, Viitna Metsaküla ja Paunküla Kiruverve

vahelistel aladel). Suurimale kõrgusele tõuseb Kõrvemaa Vohnja Metsaküla seljakul. Maastiku lõunaosas on soode ja rabade keskel tihedalt kumera laega väikevoori." Edasi märgitakse: "Kõrvetalude peamiseks tuluallikaks on olnud karjaskasvatus ja talvised metsaveod. Põllumaad on kehvad (liivased või kivi-rägastikud). Tähtsamatest keskustest paikneb vaadeldaval alal vaid Aegviidu. Teised suuremad tööstuskeskused jäävad Kõrvemaa äärealadele ja kalduvad rohkem "välimaa" poole (Tapa linn, Lehtse ja Kose alevik jt.)." (Samas, lk.103)

Monograafia "Eesti *kõrve*-nimelised kohad – ürgse maastiku ja asustusloo ilmendajad"

Paralleelselt Kõrvemaa looduslike tingimuste uurimisega huvitus J. Kents ka *kõrve*-nimelistest kohanimedest. Valmis ulatuslik teaduslik töö Eesti *kõrve*-nimelistest kohtadest, mille põhiseisukohti ta esmakordselt tutvustas 1944. a. populaarteaduslikus artiklis (Kents, 1944). Monograafia ilmus postuumselt 1947. aastal (Kents, 1947). Teoses analüüsib autor *kõrve*-nimeliste kohanimede tähenduslikku kujunemist ning levikut Eesti NSV-s. Töö sisaldab neli peatükki: 1) sõna "kõrb, kõrve" tähendusest, 2) *kõrve*-kohanimede kadumisest ja moondumisest, 3) *kõrve*-kohanimede levik, 4) *kõrve*-kohanimede tekkimisest.

Sissejuhatuses kirjutab autor: "Kohanimed ehk rahvusvahelises terminoloogias *nomina geographici* on mitmes suhtes väga huvitavad. Üks osa neist, eriti vanemaist kohanimedest, peegeldab oma sisus sugemeid antud koha usu-, kultuuri- ja haldusajaloost, teine osa loodusest ja maastikust, kolmandad on seoses mõne eluolulise joonega, mis antud paigas nime andmise ajal või hiljem ühel või teisel põhjusel eriti silmapaistev oli." (Kents, 1947, lk. 3.)

Üksikasjalisemalt selgitab autor nn. maastikuliste kohanimede tähendust, s. t. selliseid geograafilisi nimetusi, mis sisaldavad ühte või napilt kahte sõnasse koondatud maastikulist kirjeldust. "Need kohanimed aitavad tõhusalt selgitada antud paiga ürgset maastikulist ilmet ja samuti ka tema asustusajaloo käiku." (Kents, 1947, lk. 4.) Sissejuhatuses lõpetuseks mainib autor, et "täbaram on lugu selliste vanade kohanimedega, mille mõiste ja sisu aegade vältel rahvasuus on ununenud või keeleliselt hoopis teiseks muutunud. Siin on võhikul juba raskem kohanime ajaloolisest ja geograafilisest tähendusest aru saada. Ka koha peal jäävad mitmed sellised kohanimed rahvale võõraks, sageli moonduvad nad hoopis teisekujuliseks ja vahel ka teisesisuliseks. Selliste nimede hulka kuuluvad ka meie *kõrve*-nimelised kohanimed." (Samas, lk. 5.)

Esimeses peatükis analüüsib J. Kents üksikasjaliselt sõna "kõrb" kaht erinevat geograafilist tähendust. Ühes mõistes tähendab sõna "kõrb, kõrve" laant ehk suurt põlismetsa, teises mõistes – kidura taimkatttega või hoopis ilma taimkatteta ala maakeral (kuivakõrved, liivakõrved, külmakõrved jne.). Eelmainitud kahest sõna "kõrb, kõrve" tähendusest on suure metsa, põlise laane mõiste kahtlemata vanem ja ürgestiline, kuna teine tähendus on toodud eesti kõnepruuki saksa ja rootsi pastorite poolt peale reformatsiooni, s. t. ligikaudu 350–400 aastat tagasi.

Aegade jooksul koos põlislaante kadumisega on “kõrve” primaarne tähendus tublisti tuhmunud ja paiguti juba ununenudki. “Ainult Põhja-Eesti metsarikkamais paikades ja Saaremaal on sõna “kõrb” tähendus suurte metsade mõistes kauemini rahvasuus püsinud.” (Kents, 1947, lk. 12.)

Teises peatükis antakse ajalooline ülevaade *kõrve*-nimeliste kohanimedega modifikatsioonidest ja kadumisest ning nende asendumisest hiljem teiste, enam “arusaadavate” nimedega. *Kõrve*-kohanimedega kadumise põhjusi võib olla mitmesuguseid. Ühe osa moodustab nende nimede kulumine häälduses või esialgne võõramaalaste poolt kirjutatud väärkuju, mis hiljem aegade vältel edasi moondus. Näiteks on autor toonud Kõrma küla nime moondumiskäigu. “Taani hindamisraamatu” (*Liber Censur Daniae*, koostatud 1241. aasta paiku) järgi on selle küla nime vanim kirjalik kuju Korpywomais, mille eestikeelseks vasteks on *Kõrvevõhma*. Hilisemais, 16. sajandi ürikutes on selle küla nime kirjalik kuju järgmine: *Korpwomes*, *Korpwome*, *Korbewomes*, *Corbomsz*, *Corbems*, *Korwomes*, *Korwoma*, *Kormes*, *Cormsz* ja 1583. aastast *Korroma*. Veel hiljem, 1765. a. on ta *Korma* ja 1837. aastast alates *Kõrma* (Kents, 1947, lk. 13).

Teine osa *kõrve*-nimesid kadus suurte sõdade ja taudide ajal, millega kaasnes kohalike elanike hukkimine. Mujalt tulnud uued inimesed andsid kohtadele ka uued nimed. Kuid hilisemalgi ajal pole *kõrve*-nimede hääbumine ja moondumine lakanud ning see kestab edasi veel praegugi. Peatükis on toodud hulganisti näiteid nimede moondumisest ja esitatud nimestik nendest paikadest, mis kunagi on kandnud või vähemalt on olnud seotud *kõrve*-nimedega. Nimede moondumisest on näiteks toodud Tartu lähedal Emajõe põhjapoolisel kaldal Luunjas asuva Säasekõrva küla. Vähe usutav, et siinsetel säaskeudel mingisugused erilised kõrvad oleksid olnud, millest paik oma nime sai. Tõenäolisem on see, et “Säasekõrva” algkujuks on “Säasekõrve”. Seda kinnitavad ka naabruses asuvate Kõrveküla ja Kõrvesilla külade nimed. Kui “kõrve” tähendus põlis metsa mõistes rahvasuust täiesti kadunud oli ja selle asemel liivakõrve mõiste domineerima hakkas, tundus siin “kõrve” nimetus muidugi ebakohasena. Arvatavasti aitas kaasa ka “kõrve” väärakujuline üleskirjutamine, et lõpuks “kõrvest” “kõrva” sai (Kents, 1947, lk. 14).

Umbes samalaadilise moondumistee on J. Kentsi arvates läbi käinud ka kolm Kõrvi-nimelist talu Pärnumaal. Talud asetsevad üksikult suure metsa ääres ja pole usutav, et siin omal ajal paigale nime andmisel oleks “kõrbisid hobuseid” maastikulise tunnusega arvestatud. On alust arvata, et nüüdse Kõrvi omaaegseks algkujuks on Kõrve, mis kui maastikukirjeldus sobib sellele paigale suurepäraselt.

Lõuna-Eestis võib märgata tendetsi siduda vanu *kõrve*-nimesid ühelt poolt liivakõrve mõistega, teiselt poolt aga tegusõnaga “kõrbema”. Näiteks seletatakse Raadi lähedal asetseva Kõrveküla nime tekkimist sellega, et siin “ümbruses vähe puid kasvab”. Mõttele, et siin kunagi põlislaaned kasvasid, mis hävitati inimtegevuse tagajärjel, ei tule keegi. Nimi “Kõrvenu maa” (põld Vili-meeste külas end. Holstre vallas Viljandimaal) olevat pärit sellest, et “seal on

kunagi olnud mõisa söepõletajad". Võru ja Valgamaa piiril oli Kõrvendu mets, mille nimetus tulenevat sellest, et seal "mets on omal ajal kõrbenud".

Kõrve-nimede kadumine on toimunud ka Kõrvemaal. Osalt on see toimunud ametlikul teel, osalt aga on need nimed rahvasuus mõne arusaadava nimega ümber vahetatud. Näiteks on toodud Käkikõrve (end. Kolga vallas Harjumaal), mida nüüd tuntakse Koitjärvena. Aukõrvest (järv, talu ja metsavahikoht Lehtses) on saanud Augjärve.

Peatüki viimases lõigus kirjutab autor: "Geograafiliste kohanimed uuri- mist tuleks edaspidi asja edukuse ja tõhusamate tulemuste saamise huvides korraldada kollektiivselt. Selles kollektiivis peaksid töötama käsikäes keele- teadlased, ajaloolased, arheoloogid, geograafid ja mõnes küsimuses ka kvater- naargeoloogid. Selle töö peamiseks eesmärgiks peaks olema meie kodumaa — Eesti NSV ürgse maastikulise ilme ja asustusloo käigu selgitamine. Selles suhtes võivad kohanimed anda tõhusa panuse küsimuse selgitamiseks." (Kents, 1947, lk. 20.)

Kolmandas peatükis on toodud nimekiri Eestis säilinud *kõrve*-nimeliste paikade kohta ning selle nimekirja alusel koostatud kaardid. Nimestiku aluseks on suuremõõtmelised ja Katastri Ameti kaardid, talundite katastriregistrid, mitmesugused kirjanduslikud allikad ning autori poolt suuliselt või kirjalikult kogutud andmed.

Nimestikus jaotatakse kohanimed viide erinevasse rühma: A — füüsilis- geograafilised objektid (jõed, järved, metsad, sood jne.); B — asulad (külad jne.); C — metsavahikohad; D — talundid; E — muud objektid, mis varem *kõrve*-nimelised või *kõrve*-nimega seoses on olnud.

Autor toob *kõrve*-nimeliste paikade leviku kokkuvõttes järgneva koond- tabeli (Kents, 1947, lk. 58).

Nagu tabelist selgub, on meil *kõrve*-kohanimedid kõige rohkem end. Harju-, Viru-, Saare-, Tartu- ja Järvemaal. Aga siingi on *kõrve*-nimelisi paiku säilinud

Maakonnad	A füüsilis- geogr. objektid	B asulad	C metsa- vahi- kohad	D talu- pered	Kokku	
					arv	%
1. Harjumaa	17	6	2	46	71	20,5
2. Järvamaa	3	8	3	15	29	8,3
3. Virumaa	24	8	4	38	74	21,3
4. Läänemaa	2	2	1	6	11	3,2
5. Hiiumaa	2	—	—	3	5	1,4
6. Saaremaa	33	1	—	12	46	13,3
7. Pärnumaa	4	—	1	8	13	3,7
8. Viljandimaa	11	—	—	17	28	8,1
9. Tartumaa	8	8	4	24	44	12,7
10. Valgamaa	6	—	—	4	10	2,9
11. Võrumaa	4	3	—	9	16	4,6
Kokku	114	36	15	182	347	100,0

tihedamini peamiselt ainult Kõrvemaal ja Alutagusel. Kõrvemaal (haarab teatavasti Harjumaa idapoolset serva, Järvamaa lääne- ja Virumaa loodepoolset osa) ja selle servaaladel on leida 125 *kõrve*-kohanime, mis moodustab 36,0 % *kõrve*-nimeliste paikade üldarvust. See asjaolu õigustab ka täiel määral selle maa-ala üldnime "Kõrvemaa". Alutagusel (idapoolne osa Virumaast ja Tartumaa kirdeosa) ning tema ärealadel leidub 67 *kõrve*-nimelist paika, seega 19,3 % kogu *kõrve*-kohanimedest. Kokku moodustavad nad 55,3 %.

J. Kentsi arvates ei saa toodud nimestikku siiski pidada lõplikuks. Edaspidi võib see veel mõne uue *kõrve*-nimelise paigaga rikastuda, kuid leviku üldpilti nad enam oluliselt ei muuda.

Viimases peatükis vaatlleb J. Kents *kõrve*-nimede tekkimist Eestis ja analüüsib nende tähtsust asustusajaloolisest seisukohast lähtudes. Selleks võrdleb ta *kõrve*-nimede leviku kaasaegseid kaarte arheoloogiliste leidude kaartidega. Autor jõuab järeldusele, et *kõrve*-kohanimede tekkimine on tihedas seoses 1) põllumajanduse levikuga või, nagu ta ütleb, "pinnapaigalise asustuse tekkimise ja laienemisega", 2) kõnesoleval ajastul Eestis toimunud majanduselu ja asustusala ümberkujunemisega. Maastikulises mõttes on *kõrve*-nimelised asulad (külad) ja talud seoses metsaga, põlislaanega.

Kokkuvõttes jõuab J. Kents järeldusele, et *kõrve*-kohanimi on meil üks omapärasemaid vanu maastikulisi kohanimisid. *Kõrve*-kohanimisid võime vaadelda kui meie ürgse maastiku ilmendajaid. *Kõrve*-nimeliste asulate ja perede levik peegeldab endiste halduslike ühikute piirides ühtlasi ka meie maa-asustuse laienemise ja tihenemise käiku. *Kõrve*-nimeliste paikade levikut jälgides selgus, et 36,0 % kogu säilinud *kõrve*-kohanimedest paikneb Kõrvemaal. Arvestades *kõrve*-kohanimede tähtsust, peab autor vajalikuks sõna "kõrb, kõrve" keeleajaloolisele uurimisele suuremat tähelepanu osutada. Seoses sellega tuleks uurimisele võtta ka *kõrve*-kohanimede oletatav seos *kvere*- ja *vere*-lõpuliste kohanimedega. Tuleks selgitada ka teiste vanade maastikuliste kohanimede geograafilist levikut. Autor juhib tähelepanu sellele, et kohanimede uurimist tuleks teostada kollektiivselt.

Kokkuvõte

Üks omapärasemaid Põhja-Eesti maastikke on Kõrvemaa. Kõrvemaa loodus on kaunis ja meelikõitev. Tema piirides asub tuntud Aegviidu–Nelijärve turismibaas, mis igal aastaajal võtab vastu tuhandeid loodusesõpru. Siin veedavad meeldiva nädalavahetuse linnatolmust ja -mürast väsinud inimesed, peamiselt tallinlased.

Selle omapärase piirkonna uurimisega tegeles samalt alalt pärit geograaf ja pedagoog Jakob Kents. Oma esimesed kirjutised Kõrvemaa kohta avaldas ta artiklitena, millele järgnesid vastava ala käsitlused J. Kentsi õpikutes. J. Kents piiritles Kõrvemaad kui maastikulist üksust (algul Kõrvemaastiku nime all) ning andis sõnale "kõrb, kõrve" tähendusliku seletuse. Tema kirjutatud raamat "Eesti *kõrve*-nimelised kohad ürgse maastiku ja asustuskäigu ilmendajad" annab meile rikkaliku materjali *kõrve*-nimeliste kohanimede kohta, kuid,

nagu autor isegi märgib, pole koostatud nimestik lõplik. Maastikulised kohanimed aitavad meil selgitada antud paiga ürgset maastikulist ilmet ja uurida selle asustusloo käiku. Sellepärast, rõhutab J. Kents, ei tohiks piirduda tehtuga, vaid on vajalik jätkata geograafiliste kohanimede uurimist.

KIRJANDUS

Kaasik, T. Kõrvemaa. Tln., 1978.

Kents, J. Eestimaa Schweitsis. – Kodu, 1913, nr. 12, lk. 91–93.

Kents, J. Aegviidu ja Nelijärve mäed. – Rmt.: M. Kampmann, Eesti kodumaa, I. Tln., 1918a, lk. 124–128. – Teine trükk: Tln., 1921, lk. 147–151.

Kents, J. Kõrve loodus ja rahvas. – Rmt.: M. Kampmann, Eesti kodumaa, I. Tln., 1918b, lk. 128–139. – Teine trükk: Tln., 1921, lk. 151–160.

Kents, J. Eestimaa geograafia õpperaamat. 5 värvilise kaardiga, 80 joonisega tekstis ja 8 tahvliga kriitpaberil. Trt., 1921.

Kents, J. Eestimaa: Maateadus õpperaamat keskkoolide III klassidele. Teine, täiesti ümbertöötatud ja täiendatud trükk. 121 joonisega ja 22 tabeliga tekstis. Trt., 1928.

Kents, J. Eesti: Õpperaamat keskkoolidele. Maateadus, IV. Kolmas, ümbertöötatud ja täiendatud trükk. 131 joonisega. Trt., 1936.

Kents, J. Kõrvemaa. – Rmt.: Neljas Eesti loodusteadlastepäev 18. ja 19. märtsil 1940 Tartus: Ettekannete kokkuvõtted. Trt., 1940, lk. 36–38.

Kents, J. Eesti: Õpperaamat gümnaasiumi III kl. Kuues, muudetud ja ümbertöötatud trükk. Trt., 1942.

Kents, J. Üks omapärane kohanimi. – Eesti Sõna, nr. 169 ja 171, 23. ja 26. juulil 1944. a.

Kents, J. Eesti *kõrve*-nimelised kohad – ürgse maastiku ja asustuskäigu ilmendajad. – Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Geoloogia ja geograafia, 2. Trt., 1947.

Varep, E. Kõrvemaa – Põhja-Eesti metsanurk. – Eesti Loodus, 1969, nr. 10, lk. 583–590.